

Hangsúlyoztuk már, hogy a XVII. század első harmadára a lényegében konzervatív vezetésű, "felülről jött" reformok jellemzők. A lassu fejlődés tehát, ami nem engedte az ortodoxiával szembeni általános támadás kibontakozását, bár akaratlanul előkészítette annak bizonyos feltételeit.

Addig is fellángolt azonban itt-ott időnként a belső ellenzék küzdelme, fölléptek az egyház és a kultúra demokratikus és ésszerű megújításának egyes bátor harcosai. Közülük Ujfalvi Imre Klaniczay Tibor tanulmánya nyomán (ItK 1958, 152-169.) úgy áll előtünk, mint a századforduló legjobb művelődési törekvéseinek kiemagasló képviselője, Szenczi Molnár egyik inspirátora. A püspökellenes föllépése miatt üldözött tudós életének - eddig teljesen ismeretlen - utolsó éveire vet világosságot e fejezet két első cikkekéje. A számadáskönyvi adat a Klaniczay által kimutatott Molnár-Ujfalvi rokonság újabb - ez esetben szomorú - bizonyítéka. Tragikusan szimbolikus, hogy Ujfalvi öregségére a szó legszorosabb értelmében azzá lett, amivé Bisterfeld sirverse szerint Szenczi Molnár: hazájában száműzött.

Nem ilyen nehéz sors jutott a többieknek, s bizonyára nem is álltak ki olyan következetesen és bátran az egyházi zsarnokság ellen, mint Szilvásujfalvi. De kétségtelen, hogy Pathai István volt az első olyan hazai püspök - és sokáig nem akadt követője -, aki a rabizott területen megengedte, sőt támogatta a demokratikus egyházi szervezet, a presbiteriumok kiépítését. Alighanem valamilyen oppozícióhoz tartozhatott Traszki Maróti Lukács, bár ~~nem~~ tudjuk: miféle "impietas"-t prédikált. Alvinczi Péter már nem rabja (mint Ujfalvi), hanem mindvégig hűséges tanácsadója volt a legfőbb patronusnak, a fejedelemnek, a század elején mégis patronátus-ellenes

törekvések vezéralakja volt a Tiszántulon; s a kassai gyülekezet élén, egy türelmetlen korban, igyekezett legalább a protestáns felekezetek közt békét és együttműködést biztosítani a nyugateurópai irénikus eszmék szellemében.

Külön kell szólnunk a fejezet utolsó három cikkéről.

Az angol puritánok többsége, s különösen a magyarok, nem akartak szektává változni, még kevésbé más szektákba beolvadni. Ők református egyházuk "megreformálására" esküdtek össze. Hiba volna azonban ezt a mozgalmat elszigetelten vizsgálni, teljesen függetlenül attól, ami ugyancsak a vallási élet válságát jelzi: a protestáns egyházakból kivált felekezetecskék, szekta-szerű csoportok gyors népszerűsödésétől. Hollandiában a belső oppozíciós irányzatok, meg a külső vagy szakadár (arminianus, quaker, anabaptista) csoportok - szándékuktól függetlenül - "összejátszottak" a konzervatív-skolasztikus pozíciók gyengítésében. Vajon a magyar viszonyokra mindez nem érvényes? Vajon csak az ellenfelek rágalma, hogy puritánjaink tudományukat "londoni zugokban és pincékben... anabaptisták, libertinusok...rajongók és megszállottak közt" tanulják? (Idézi Makkai i.m. 63-64.)

Ha elfogadjuk, hogy külföldön hatottak egymásra - és magyarjainkra is - ezek a törekvések, akkor nem tartható sokáig a rokon hazai jelenségek szigorú és végleges elhatárolása egymástól. Pirnát Antal figyelmeztetett erre először, hangsúlyozva egyfelől a magyar református ellenzék, másfelől unitáriusaink és éppen a cseh-morva testvérek, az anabaptizmus stb. közti kölcsönhatások lehetőségét (ItK 1953, 381-383.).

A szerkesztő az alvinczi anabaptista "ujkeresztények"-ről és a hazánkba menekült cseh-morva papokról írt Herepei-cikkek közlésével ennek a figyelmeztetésnek szeretne nyomatékot adni, s utalni egyúttal a cseh testvérek utolsó püspöke és szellemi vezetője, Comenius pataki működésének előzményeire. - A Váradi Sámuel elfogatására vonatkozó adatok itteni közlését pedig az arminianizmus magyarországi jelentkezésének teljesen ki nem zárható lehetősége indokolja.

Külön felhívjuk a figyelmet az Ujfalvi- és a Váradi-cikkben elbujtatott több apró adatra, amelyek jórészt névtelen kor- és sorstársakról, bebörtönzött egyházi értelmiségiekről szólnak.